

PSALM 73:23-24

BUBER: GOD EN MENS, IK EN JIJ

6 januari 2019, Westfriese Ekklesia, Wognum.

Psalm 73 vrij
God is goed geweest voor mij
o ja, heeft mij gelouterd.

Mijn voeten gingen verkeerd
ik was op weg naar de chaos:
ik was jaloers op Ploert & Schender
op hun welvaart, hun buiken.
Alle stervelingen moeten zwoegen
maar zij niet,
snoeren diamanten om hun nek
uitpuilende ogen
grote monden vol haattaal
bek tot in de hemel
tong die de aarde vergiftigt.
Dus kruip je voor ze,
konkel je mee.
Ze zeggen: die allerhoogste,
die god van jullie weet niets.

Ik beproefde mijn hart,
probeerde niet te haten.
Dacht: ik ga met ze meedoen –
waarom hún weg niet gegaan?
Maar dan verloochen ik
wat ik tot nu toe geleefd heb
en laat mijn kinderen over
aan het sluipende kwaad
zo zwalkte ik heen en weer.

Toen, plotseling, werd het licht
en zag ik hun einde, hun niets,
hoe ze verdampen in leegte.

Gek was ik, zuur, verbitterd,
een beest was ik, tegen jou aan
maar wel 'tegen jou aan'.
Mijn hand in jouw rechterhand.

Jij hebt een plan, hou me vast.
Ik weet niet waarheen, ik wil
geen hemel, ik wil de aarde.
Ik wil dat mijn hart het houdt
en dat jij mijn rots bent voor eeuwig.
Ver weg van jou is het geen leven.
Dicht bij je komt het wel goed.

Film

Om twee regels uit wat we zongen (VL 78) gaat het vandaag:

‘Bij U, ik ben altijd bij U,
Gij houdt mij vast, uw hand in mijn hand.’

In de voorleesversie:

‘... maar wel ‘tegen jou aan’.
Mijn hand in jouw rechterhand.’

In de klassieke vertaling:

‘Nochtans zal ik bestendig bij U zijn, Gij hebt mijn rechterhand gevat;
Gij zult mij leiden door uw raad, en daarna mij in heerlijkheid opnemen.’

En in de vertaling van Martin Buber:

‘Und doch bleibe ich stets bei dir,
meine rechte Hand hast du erfaßt.
Mit deinem Rate leitest du mich,
und danach nimmst du mich in Ehren hinweg.’

Ik zou er een film van willen maken. Die begint dan met een hand die aan een deurbel trekt. Naast die bel een mezoëza, zo'n kokertje waarin woorden uit Deuteronomium 6 zitten: ‘Hoor Israël...’

Terwijl de al wat oudere man met een grijzende baard de trap naar vierhoog beklimt, kan de aftiteling komen.

Boven begroet hem een mooie, maar altijd wat zorgelijk kijkende vrouw. ‘Hoe is het met hem?’ vraagt de man. ‘Hetzelfde,’ zegt ze. ‘De laatste maanden gaat hij niet verder achteruit. En ik word er steeds beter in te raden wat hij zeggen wil.’

In de gang gaat een kleine blonde jongen voor hen uit de woonkamer in, waar een man in een wit overhemd rechtop in een grote stoel zit, met steunen in de nek en opzij, onbeweeglijk maar met lichtjes in zijn ogen. Hij produceert een klein glimlachje en zijn oogleden gaat ten teken van begroeting even neer.

Er komen letters in beeld: ‘Frankfurt am Main, 1925.’

De man in de stoel is Franz Rosenzweig, dan 36 jaar oud, Duits-joods multitalent, schrijver van een groots joods werk, vertaler van Hebreeuwse gedichten. Na de oorlog 1914-1919 heeft hij de ziekte ALS gekregen en is in 1925 al twee jaar langer in leven dan de artsen hem hadden gegeven. Zijn vrouw Edith verzorgt hem, in huis geholpen door twee vrouwen voor het huiselijk werk. Hun zoontje Rafael is drie jaar. Rosenzweig kan al niet meer spreken, maar met zijn vrouw heeft hij steeds nieuwe en aangepaste trucjes verzonnen zodat zij kan spellen wat hij bedoelt. Stephen Hawking die aan dezelfde ziekte leed, zou er later een spreekmachine voor uitvinden, maar Franz en Edith doen het nog van mens tot mens. Zij is zijn levenslijn naar buiten toe.

De man die de trap beklimt is Martin Buber, bijna negen jaar ouder dan Rosenzweig en een even groot multitalent. Joods wetenschapper, beroemd geworden door zijn hervertellingen van oude joodse legendes uit de wereld van het vrome, bevindelijke, mystieke jodendom uit het Oost-Europa van vorige eeuwen, de stroming die het Chassidisme heet. Hij is een zionist van het eerste uur, maar denkt bij begrippen als het joodse volk en het beloofde land verder, universeler dan de meeste medezionisten. Van zijn studies over en in de Chassidische wereld heeft hij zelf een mystieke tik van de molen opgelopen, maar op het moment dat hij bij de Rosenzweigs aanbelt, is dat al zo goed als voorbij. Hij is een groot, zelfstandig denker aan het worden, en laat zijn filosofie (‘Als ik een filosofie heb,’ zegt hij zelf) sterk bepalen door de ervaringen van de Grote Oorlog, en de vragen die zich tijdens en na de oorlog aandienen: hoe moet het na dit alles nu verder?

Buber begrijpen

Het hele vele wat Buber geschreven heeft, staat in dikke boekdelen verzameld. Wat er óver hem geschreven is, is nog eens zo veel. Ik bega de oneerbiedigheid om dat allemaal in een paar zinnen te vatten, in één toespraak. Daarbij krijg ik gelukkig steun van Abel Herzberg, die schreef: 'In een satirisch joods blad heb ik eens gelezen dat je nooit moet zeggen dat je Buber begrijpt. Ten eerste immers zou hij je dat kwalijk nemen en ten tweede is het niet waar.' Onduidelijk vond hij hem, zweverig. Ze verschilden ook erg van mening over Israël als politieke staat of als politiek ideaal. Veel later onderschreef Amos Oz (die wij dezer dagen betreuren) dat, toen hij zei: 'Buber was wel een luchtfietser, maar we hadden beter naar hem moeten luisteren.' Dat geldt, vrees ik, nu ook zeer van Amos Oz zelf. Een warrige idealist werd Buber genoemd, toen hij al in Israël woonde en zich menigmaal mengde in de discussie, waarbij hij het van begin tot einde opgenomen heeft voor de rechten van wat toen nog de Arabieren werden genoemd, de Palestijnse bevolking.

Maar goed, Buber begrijpen, dat gaat dus niet 1-2-3.

Om het samen te vatten zou je kunnen zeggen dat Buber deel uitmaakte van een hele rij schrijvers en denkers, die 'hét denken' over 'dé mens' en 'dé wereld' los wilde weken uit de abstracte en absolute voorstellingen van hun voorgangers, die tot in de twintigste eeuw het liefst alles en iedereen in de meest algemene formules wilden vangen. Buber en de zijnen wilden per se geen systeem bouwen in de filosofie en de theologie het liefst ontdoen van de dogma's. In al het denken en doen moest er meer praktisch dan theoretisch te werk gegaan worden. 'Ik ben een ervaringsdenker,' zei hij zelf, en: 'ik heb geen leer, maar ik voer een gesprek.' Het denken behoorde niet in een dichtgemetselde, voor altijd en eeuwig vaststaande constructie thuis, maar moest deel uitmaken van een geestelijk proces.

Nu wilde hij wel niet alles onder één noemer en binnen één denksysteem brengen, maar hij wilde wel alles overzien, alle terreinen des levens bestrijken. In zijn denken zat, met hoeveel verschillende zaken hij zich door zijn lange leven van 87 jaren heen ook heeft beziggehouden, continuïteit, het vormde een eenheid. Eenheid was ook wat hij zocht op elk terrein van het leven. Hij kon in zijn denken zich niet beperken tot het hoogst haalbare, of het politiek nuttigste. Palestina was voor hem niet het ultieme doel voor de Joden, maar voor de hele mensheid. Zijn leerlingen in Israël houdt hij aan het eind van zijn leven, begin jaren '60 de vraag voor: 'Wordt dit land het midden van de mensheid of een joods Albanië, het heil van de volken of een spel van de machten?' Zeker, een idealist, maar we hadden beter naar hem (en naar Amos Oz) moeten luisteren.

Ik en Gij

Dus we moeten weg uit de wereld van het denken in algemeenheden, abstracties. Denken, spreken, doen – het zijn levende, beweeglijke begrippen, ze vinden plaats tussen mensen van vlees en bloed, ze zijn relationeel. Er is een ik dat 'jij' tot de ander zegt, ze treden in verbinding, ontmoeten elkaar en worden zo elkaars tegenover. De mens moet kortom niet in een mal geperst worden, maar juist een vrij wezen worden, hij is tot vrijheid geroepen.

'Ik en Gij', dat is de titel van een van de hoofdwerken van Buber, uit begin jaren '20. De ik van 'ik en gij' kan God zijn die de mens aanspreekt. Maar ook de mens die God aanspreekt.

'Hoe kan je dat platgetrapte woord zo gemakkelijk over je lippen laten komen?' vroeg iemand in die tijd aan Buber. 'Hoe weet je of je lezers dat woord God opvatten zoals jij het bedoelt?' Buber antwoordde: 'We hebben geen ander woord dat dit meest beladen mensenwoord. We kunnen het woord God niet schoonwassen of goedpraten, we kunnen het niet heelmaken. Maar we kunnen het, bezoedeld en verscheurd als het is, oprapen en hooghouden boven een tijd van grote zorgen.'

Het bracht hem tot bewondering over een uitspraak van de Romeinse schrijver Plinius: 'God bestaat daarin dat de ene sterveling de andere helpt.' Dat is voor Buber het meest

wezenlijke van het bezoedelde en verscheurde, maar opgeraapte en hooggehouden begrip gebleven. Samen met zijn stelling dat 'ik alleen niet bestaat, jij bestaat niet zonder de ander' zit daarin de kern van zijn godsbesef, zijn vertrouwen in de God van Israël die tot ons spreekt in alles wat over Hem geschreven staat. 'Een God die onze broeder is' (VL 402).

De psalm

God, dat woord. Eigenlijk niet, zeker niet in de eerste plaats, iets of iemand om óver te spreken. Geen item, geen gespreksonderwerp.

Allereerst iemand om aan te spreken. In je nood, je blijdschap, met alles wat in je is aan hoop of vertwijfeling. Dat is iets fabelachtig moois, 'Gij' kunnen zeggen, geloven dat Hij aanspreekbaar is. Dat is dé ontdekking van Israël: een mens gaat 'Gij' zeggen en komt tot vertrouwen, overgave zelfs. Dat is de inhoud van Psalm 73, en van nog een ris andere psalmen.

Hoe dit lied precies Bubers lievelingspsalm is geworden, horen we nog. In elk geval is er eerst het spreken óver God, en met name over hoe Ploert en Schender over Hem spreken. Maar dan ineens is het niet meer een 'Hij' waarover het gaat, maar een 'Gij' en in één adem zit de psalmzinger, 'een woest beest was ik', zegt hij zelf, 'tegen jou aan' – schitterende vondst van Huub Oosterhuis om het zo weer te geven: 'tegen jou aan', zoals een kind tijdens het voorlezen, of half inslapend na een hele dag spelen. 'Ik ben altijd bij U', 'tegen jou aan.'

Hier komen we bij een sterk verschil tussen het Duits en het Nederlands. In het Duits zegt men een leven lang tegen mensen met wie men optrekt en samenwerkt 'Sie', u. Maar binnen de familie zegt zelfs het jongste kind tegen de oudste tante 'du', jij. En tegen God ook. Die wordt de eigen intieme kring binnengehaald. In het Nederlands wilden we liever eerbiedig zijn. Jij zeggen tegen God, dat klinkt brutaal. 'Gij' was ooit een mooie tussenvorm tussen jij en u, maar dat werd in de loop der tijd (behalve in Vlaanderen) juist overplechtig gevonden. Gij is verdwenen uit de bijbelvertalingen, zeer tot leedwezen van taalgrootheden als Ad den Besten. Die vergeleek dat u zeggen tegen God met hoe een employée de afdelingschef aansprak. Maar de verhouding van de mens tot God (de titel voor deze dienst) is een andere dan die van baas en knecht, opperhoofd en onderdaan, directeur en personeel.

Ik en gij in de praktijk

'Ik en Gij', God en mens, mensen met elkaar in betrekking. Eén van de mooiste voorbeelden van hoe dat in de praktijk werkt, vinden we in de geschiedenis van Buber en Rosenzweig zelf.

Die had een voorgeschiedenis. Buber was al een gevestigde grootheid toen Rosenzweig zich onder de joodse publicisten mengde. En meteen in zijn eerste artikel gaf die jonge, eigenwijze ternauwernood tot het jodendom teruggekeerde Rosenzweig de grote Buber er van langs! Hoe reageerde Buber? Door op zijn professorale tenen getrapt te zijn? Of keek hij uit naar een kans om terug te meppen?

Nee, hij zag de waarde van Rosenzweig als geleerde, hij was het faliekant met hem oneens, maar hij vond dat juist een extra aanbeveling om met hem in dialoog te gaan. Zijn leven lang kon hij het met velen die zijn ideeën bestreden (en er waren er vele, zoals Ben Gurion bijvoorbeeld op politiek gebied) geweldig goed vinden.

Omgekeerd respecteerde Rosenzweig ook zijn oudere en vaak wijzere partner in de dialoog. Hij vroeg hem beleefd doch dringend mee te gaan werken in het Freie Jüdische Lehrhaus dat hij in Frankfurt stichtte. In de tijd dat hij de gedichten van Jehuda Halevi vertaalde, vroeg hij Buber regelmatig om raad.

Ze ontwikkelden gedachten over vertaalprincipes. Ongetwijfeld kwam via Buber ook de vraag het gesprek binnen of de Bijbel niet eens opnieuw vertaald zou moeten worden. Al voor de oorlog had hij met plannen daarvoor rondgelopen. De Lutherbijbel deugde

in zijn ogen niet. Zijn interesse in de heilige geschriften met hun eigen taal, hun eigen wereld, nam toe, mét de vraag of dit alles niet op een nieuwe wijze in zijn oorspronkelijkheid tot klinken moest worden gebracht.

Nu zijn we terug bij het begin van mijn film. Buber bij Rosenzweig, die de somberste prognoses van de artsen al overleefd heeft, die zich met zijn Edith wel niet meer op een spoedig einde instelt, maar plannen maken voor langere tijd is er evenmin bij.

Buber heeft een brief van de uitgever Lambert Schneider bij zich met de vraag of hij een nieuwe vertaling van het 'Oude Testament' zou willen verzorgen. (Buber zet die term tussen aanhalingstekens als hij dit verhaal vertelt.)

'Ik las de brief aan Rosenzweig voor,' schrijft hij, 'en zei dat ik op het voorstel wilde ingaan, maar alleen als jij mee doet. Die opmerking verheugde en verwarde hem tegelijk, zag ik. Later heb ik dat begrepen.'

Ja, je bent opgegeven, kennissen vragen zich af en toe af of je eigenlijk nog wel leeft, den dan komt er iemand met zó'n aanzoek bij je! Niet of je een stukje van drie kantjes met hem wilt vertalen, maar Torah, Profeten en Geschriften! Lange termijnwerk. Dus behalve zijn vrouw was er nog iemand die hem nog lang niet afgeschreven had.

Op zijn apparaat gaf Rosenzweig met zijn vingers een, twee, drie lettergrepen van elk woord aan en zijn vrouw formuleerde het antwoord: 'Laten we het eens proberen'.

'Hij wilde dus,' vervolgt Buber, 'dat we een proef zouden nemen om te zien hoe dat zou gaan, hoe het methodisch zou uitpakken en ik vroeg: 'Welk hoofdstuk?' Hij antwoordde: 'Het eerste'.'

Rosenzweig dacht dat een revisie van de Luthervertaling voldoende zou zijn. 'Dus,' zei Buber, 'begonnen we met de poging Luther te herzien. We gingen er vers voor vers doorheen en veranderden wat ons vanuit onze kennis en bewustzijn van het Hebreeuws nodig scheen. Na een dag werken stonden we voor een puinhoop. Het was duidelijk dat we langs deze weg nergens kwamen. Luthers 'Oude Testament' was en bleef een groots taalmonument, maar het was geen goede overbrenging van de Schrift naar ons besef.'

Ze begrepen dat er maar een ding opzat: een hele nieuwe vertaling uit het Hebreeuws.

Ze passen hun vertaalprincipes nauwgezet toe: kernwoorden, stamwoorden, die in de bijbel een belangrijke rol spelen, moet je in de weergaven kunnen terughoren.

Als het Duits geen toereikend woord heeft voor een bepaald Hebreeuws begrip, dan zit er niets anders op dan een nieuw woord toe te voegen.

Als het even kan, moet je zelfs de klank van het Hebreeuws kunnen terughoren in het Duits. En de taal waaruit je vertaalt (in dit geval het Hebreeuws) moet vrijwel altijd voorrang krijgen boven de taal waarin je vertaalt (hier het Duits). Ze vinden de Nederlandse Statenvertaling een goed voorbeeld van hoe het moet. Maar het moet nog beter kunnen.

Zo doen ze het: Buber geeft de voorzet in een ontwerpvertaling die hij Rosenzweig toestuurt. Rosenzweig komt dan met aanmerkingen en/of alternatieven, die Buber meteen invoegt als hij het ermee eens is. Over de rest corresponderen ze over en weer. Dat ging in hoog tempo dankzij de fabelachtige bezorgingskracht van de Duitse postbureaus, twee-, soms driemaaldaags, pas verbeterd door de uitvinding van e-mail. Wat er punt van discussie blijft, komt woensdags aan de orde als Buber uit Heppenheim naar Frankfurt komt om college te geven. Na de colleges gaat hij naar de Rosenzweigs en blijft daar de rest van de dag.

De dag krijgt zijn eigen aanduiding: 'Ik kon je gisteren niet schrijven, omdat het Buberdag was', schrijft Rosenzweig aan een familielid.

Is er een deel klaar, dan gaan ze daar opnieuw doorheen, en als Buber het vervolgens klaarmaakt voor de drukker, wordt er nog opnieuw veranderd en bijgeschaafd.

Terzijde, Bubers naam gaf wel meer aanleiding voor woordspelletjes. Later in Jeruzalem zeggen zijn leerlingen dat zij het voordeel hebben twee maal in een bepalend groei-proces te verkeren: 'Eerst waren we in de puberteit, die Pubertät, nu zijn we in de Pubertät.'

Zo hebben ze vier jaar samengewerkt. Een opmerkelijk duo vanwege de sterke onderlinge verschillen. Buber kwam uit een vroom joods nest en zocht de weg naar de wereld, Rosenzweig kwam uit een werelds, Duits cultureel milieu en zocht de weg naar binnen, het jodendom in. Buber had een mystieke inslag, en Rosenzweig moest daar niets van hebben. Dweperij die de mens van zijn eigen verantwoordelijkheid ontsloeg, vond hij het.

Buber was een overtuigd zionist. Rosenzweig vond dat je bewust daar moest leven waar je je bevond, daar lag je taak als Jood. Dat het land Israël een realiteit was, en toekomst had, stond voor hem als een paal boven water. Het moest er zijn. Maar daarom hoefde je nog geen zionist te worden.

Het waren beiden sterke persoonlijkheden. Daarom hoefde geen van beiden eigen standpunten of een eigen belevingswijze in te leveren om de ander te behagen.

Frankfurt en Jeruzalem

In December 1929 zijn ze gevorderd tot Jesaja 53. In de nacht van 9 op 10 december sterft Franz Rosenzweig.

Bij de begrafenis in Frankfurt leest Buber de psalm voor waaruit Rosenzweig zijn graf-schrift gekozen heeft, Psalm 73, vers 23:

'Und doch bleibe ich stets bei dir,
meine rechte Hand hast du erfasst.'

De tekst wordt in het Hebreeuws ingebeiteld op de grafsteen.

Na Rosenzweigs dood is voor Buber de lol in het vertalen eraf. Er gebeurt ook nogal wat: de opkomst van de nazi's, de bedreigingen voor de joodse bevolking, Buber ver-richt na 1933 halsbrekende toeren om zijn medejoden uit de moeilijkheden te houden en om de moed erin te houden, maar wijkt toch in 1938 uit naar Palestina. Daar zet hij zijn werk voort, en pas in 1961 voltooit hij de bijbelvertaling. Hij wordt oud en geëerd, ontvangt prijzen en eredoctoraten overal ter wereld, twee jaar voor zijn dood nog de Erasmusprijs uit handen van koningin Juliana. Hij is weduwnaar geworden in 1958, en door dat alles heen, een wereldgeschiedenis, een mensenleven, blijft er tussen hem en Franz Rosenzweig een ik-en-jij betrekking bestaan.

Want in juni 1965 sterft Buber en wordt hij in Jeruzalem door Arabische en Joodse studenten ten grave gedragen. Als een maand na zijn overlijden zijn grafsteen wordt onthuld staat boven zijn naam, geboorte- en sterfdatum, zo schrijft een van zijn biogra-fen, Gerhard Wehr, de tekst uit Bubers lievelingspsalm, Psalm 73:23.

Ich in Jeruzalem, 36 jaar na Du in Frankfurt, toegedekt door dezelfde psalmtekst, en zo verbonden door een woord uit het mooiste, meest wijze boek ter wereld, door hen bei-den onovertroffen vertaald.

Zo is God ons 'rakelings nabij, wonend in ons midden' (VL 169).

Literatuur

Martin Buber, Ich und Du, Zu einer neuen Verdeutschung der Schrift
en Reden über das Judentum

Hans Schravessande, Jichud, eenheid in het werk van Martin Buber

Theo Witvliet, Kwaliteit van leven, het humanisme van Martin Buber